

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2026)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/ISSN2710-3528>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Ергалиева С. Ж., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Искакова З. С., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/368-382>

***Д. М. Ихсан¹, Қ. Р. Кемеңгер²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3092-4791>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0691-4527>

*e-mail: ikhsandaniyar@gmail.com

М. ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН БАСПАСӨЗІ НЕГІЗІНДЕ)

Түркістан Республикасының ресми басылымы саналған «Ақ жол» газетінде (1920–1926) қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының өмірі мен шығармашылығына байланысты құнды дерек көп кездеседі. Қалам қайраткерінің «Ақ жол» газетінде біршама мақаласы, хабары және алты өлеңі жарияланған. Аталған өлеңдердің үшеуі ақынның шығармалар жинағына еніп, ғылыми айналымға қосылса, қалған үшеуі арнайы қарастырылмаған. Мақаланың мақсаты – Міржақып Дулатұлы өмірінің Ташкент, Семей кезеңдерін Түркістан баспасөзінің ресми үні – «Ақ жол» газеті негізінде нақтылау және «Балқия» драмасы, арнайы қарастырылмаған үш өлеңнің шығу тарихы, жазылу кезеңін анықтап, автор бейнесін ашу. Бұл мақсатта газетте басылған мақалалар, өлеңдер, деректер және тұлғаға қатысты жазылған ғылыми зерттеулер, естеліктер, сол кезеңде шыққан мерзімді басылымдар қаралды. Ташкент кезеңіне дейінгі қызметін нақтылау үшін РФ Омбы облысының тарихи архивіндегі құжаттар қосымша қаралды. Мақалада мәдени-тарихи, биографиялық, құрылымдық-сипаттамалық әдістер қолданыс тапқан. Зерттеу нәтижесінде «Балқия» драмасы мен үш өлеңнің жазылуы, шығу тарихы нақтыланып, тарихи дерегі мол туындылар екені айқындалды. Зерттеу нәтижесінде 1920-жылдары жазылып, Ташкенттегі Халық азарту комиссиясында баспаға дайындалған «Балқия» драмасы және үш өлеңнің жазылуы, шығу тарихы нақтыланып, тарихи дерегі мол, көркемдік әлеуеті

жоғары туындылар екені айқындалды. Автордың өмірбаянында ерекше орын алатын Ташкент және Семей кезеңдері Түркістан баспасөзінің материалдары мен архив құжаттары негізінде жан-жақты нақтыланып, жаңа деректермен толықтырылды. Зерттеу нәтижелері Міржақып Дулатұлының өмірі мен шығармашылығына қатысты деректерді одан әрі зерттеуге, нақтылауға және толықтыруға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: Міржақып Дулатұлы, Түркістан, драма, поэтика, баспасөз, өлең.

Кіріспе

Ұлт-азаттық Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, ақын, жазушы, драматург, публицист Міржақып Дулатұлының есімі толық ақталғаннан бері өмірі мен шығармашылығы әдебиеттану, алаштану салалары бойынша жазылған еңбектерде жан-жақты қарастырылып, зерттеліп келеді. Әсіресе, Гүлнар Міржақыпқызының «Шындық шырағы» кітабында құнды деректер мен естеліктер молынан берілген [1]. Марат Әбсеметтің «Міржақып» кітабында ақынның өмірі мен шығармашылығы талданса [2], Сәбира Иманбаеваның «Міржақып Дулатов – Алаштың жарық жұлдызы» атты зерттеуінде өмірі мен қызметі жазылған [3].

Алайда қайраткердің ғұмырнамасы нақты түзіліп, әдеби мұрасы толық жинақталды дей алмаймыз. Сондықтан мақалада «Ақ жол» газетінде жарық көрген мақалалар мен хабарлар арқылы Ташкент, Семей кезеңдеріне қатысты ғұмырнамалық деректері толықтырылып, «Балқия» драмасы мен «Қайтер едім?», «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне», «Мұнды тілек» өлеңдерінің шығу тарихы мен жазылу кезеңі нақтыланып, құрылымы мен мазмұны талданды.

Әуелі «Ақ жол» газетінің шығу тарихын қарастырған кезде Нәзір Төреқұл мен Сұлтанбек Қожанұлы қатар аталады. 1920 жылдың 19 қазанында Түркістан коммунистік партиясы Орталық атқару комитетінің хатшысы Нәзір Төреқұл қол қойған қаулыда «Ақ жол» газетіне Сұлтанбек Қожанұлы редактор, Міржақып Дулатұлы жауапты хатшы ретінде бекітілген [4, 147-6.]. Келесі айдан кейін, яғни бірінші қараша күні өткен Түркістан Республикасы КОАК-нің төралқа мәжілісінде «Ақ жол» мен «Қызыл байрақ» газеттері шығатыны жазылған [5, 297-6.]. Осылайша, 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап аптасына үш рет Түркістан Республикасының Кіндік Басқарма Комитеті мен Ортақшыл партияның Кіндік Комитеті атынан «Ақ жол» газеті жарыққа шықты. Жауапты хатшы, бас жазушы Міржақып Дулатұлы газеттің қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосып, 1920 жылдың желтоқсанынан 1921 жылдың мамыр айына дейін қызмет етті [6, 215-6.].

Алаш қайраткерінің Ташкент, Семей кезеңіне тоқталмастан бұрын 1920 жылы Ташкентке барғанға дейін Омбы кезеңі де өмірбаяны жайлы зерттеулерде көп ескерілмейтінін атаймыз. Патша үкіметі кезінде Омбы қаласында М. Дулатұлы қазақ жері 1920 жылдың 26 тамызында автономиялы республика болып бекітілгеннен кейін қызмет істегенін архив деректері растайды. РФ Омбы облысының Тарихи архивіндегі қорда 1920 жылдың қазан айында қызметтен босатылған адамдар тізімінде М. Дулатұлы есімі көрсетіледі [7]. Тізімде 28-ші адам болып жазылған М. Дулатұлының бұл мекемеде атқарған қызметі «инструктор по национальным меньшинствам», яғни аз ұлттар бойынша нұсқаушы деп көрсетілген. Архив қорында аты-жөні «Дулатов Мир-Якуб» деп жазылған қайраткер Омбыдағы қызметінен 1920 жылдың 25 қазанында Ташкенттегі Түркістан орталық атқару комитетіне ауысқаны көрсетілген. Бұл істің 52 парағында аталған қызметке Торғай облысының Сарықопа болысының №1 ауылынан келгені, Қостанай қаласында педагогика курсын бітіргені, әскерде болмағаны белгіленген [8]. Енді Түркістан баспасөзі негізінде Алаш қайраткерінің Ташкенттегі «Ақ жол» газеті мен Білім комиссиясында, Семейдегі «Аштарға жәрдем» комитетіндегі жұмыстарын нақтылай түсеміз.

М. Дулатұлының «Оян, қазақ!», «Азамат», «Терме» өлеңдер жинағы ғылыми қауымға етене таныс. Аталған жинақтарға еңбеген өлеңдері сол кезеңдегі мерзімді басылымдарда жарияланған. Соның ішінде «Ақ жол» газетіне 6 өлеңі жарық көріпті. Көптомдық «Ақ жол» газетінің бірінші томына кірген «Қайтер едім?», «Мұңды тілек» өлеңдері ақынның 1991 жылғы алғашқы жинағына, екі томдықтың өлеңдері топтастырылған 1996 жылғы бірінші томына, 2002 жылғы бес томдығының бірінші томына және 2013 жылғы алты томдығының бірінші томына еңбегені және «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне» өлеңінің тек бір шумағы берілгені анықталды [9–12]. Ал қалған үш шығармасы – «Тарихи күн», «Мен азатпын, сен де азат», «Бүркіт кегі» өлеңдері жинаққа енген. Жоғарыда аталған үш өлеңі басқа шығармаларымен үндес, сарындас. Сол себепті М. Дулатұлының өмірі мен тарихи оқиғалар арқылы шығармалардың шығу тарихын анықтап, құрылымын талдау мақала мақсатының бірі етіп алынды.

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамының басты мәселелерінің бірі қазақ қызының қалың малға сатылуы, өз ықтияры болмауы, өзінен жасы үлкен адамға, әйел үстінен әйелдікке алынуы болды. М. Дулатұлы қазақ қалам қайраткерлерінің арасынан алғаш болып осы тақырыпты көтеріп, роман жазды. Әдебиеттанушы Ж. Кынаджы «Балқия» жайлы зерттеуінде: «Бұл драма қазақ әйелінің мәселесін ғана емес, жәдит қозғалысын, усул-жәдидке деген айқын көзқарастың көрінуімен аса құнды туынды» [13], – деп тұжырым жасайды. Сондай-ақ драма 1922 жылы

Орынбор қаласында жазылып, басылып шыққаны көрсетілген. Шынында «Балқия» драмасында әйел құқы ғана емес, қазақ қоғамының бірнеше түйткілді, өзекті мәселесі көтерілген. Дегенмен «Ақ жол» газетіндегі деректер арқылы драманың 1922 жылға дейін жазылып, тіпті Орынборда емес, Ташкентте басылуы тиіс болғанын, 1921 жылдың қаңтарында Ташкенттегі «Колизей» театрында алғаш ойналғанын дәлелдей аламыз.

Материалдар мен әдістері

Мақалаға қатысты негізі деректер «Ақ жол» (газеті) көптомдығының 1, 2, 5, 7, 8-томдарына енген өлеңдер, қысқаша хабарлар мен мақалалардан алынды. Ташкент қаласына қашан, қайдан барғаны РФ Омбы облысының Тарихи архивінің 318-қорындағы деректермен қосымша нақтыланды. Деректерді талдау мен өлеңдерінің шығу тарихы, жазылу кезеңін нақтылау, құрылымын талдау кезінде мәдени-тарихи, биографиялық, құрылымдық-сипаттамалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Алаш қайраткерінің осы күнге дейін ғұмырнамасына қатысты ақтаңдақ тұстар анықталып, өлеңдері мен драмасының шығу тарихы, жазылу кезеңі нақтыланып, құрылымдық-сипаттамалық талдау жасалды.

Нәзір Төрекұл, Сұлтанбек Қожанұлы бастаған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің шақыртуымен Омбыдан Ташкентке келген М. Дулатұлы Алаш қозғалысы кезінде жанында болған тұлғаларды маңайына жинай бастады. Олардың қатарында Алаш қайраткерлері Ғазымбек Бірімжан мен Ахметсапа Жүсіп бар. Үшеуінің 1921 жылдың мамырында түскен суреті Гүлнар Міржақыпқызының қолында сақталған. М. Дулатұлы қаламдас інісі Ғ. Бірімжанды «Ақ жол» газетіне қызметке орналастырған [1, 56-б.].

Жарты жылға созылған Ташкент кезеңінде көп істің басы-қасында болған. Газет басқармасынан бөлек Түркістан ағарту халық комиссариаты жанынан құрылған Білім комиссиясының жұмысына араласты. «Ақ жол» газетінің 1921 жылдың 2 ақпаны күні шыққан санында қазақ-қырғыз оқушылары үшін керекті кітаптар даярланатын Білім комиссиясы құрылғаны жазылған [14, 25-б.]. Алтыншы ақпан күнгі қазақ ағарту институтында өткен мәжіліс туралы газеттің бірнеше санына «О. Ғ.» бүркеншік есімімен «Білім комиссиясының мәжілісі» атты көлемді мақала басылды [14, 88-б.]. Иса Тоқтыбай ашқан жиында Міржақып Дулатұлы баяндама жасап, оқу құралын жазу, бастыру, журнал шығару, білім тілін қадағалайтын комиссия құру мәселесін көтерген. «Ақ жол» газетінің 1921 жылғы №28 санында қазақ, өзбек, түрікпен тілдерінде халық ағартушы комиссариат жанындағы Білім комиссиясы атынан «Шолпан» журналы шығатын болып, жазушылар ұйымына Қ. Құлетов, И. Табынбаев, М. Дулатов, К. Бөриев, Ш. Фитрат, Айбек, Ғ. Сафаров кіретіні жазылған [14, 160-б.].

Оқу құралы мен кітап жазу жұмысы қарқынды басталса да, жыл ортасында саябырлап қалған. «Ақ жол» газетіне «Келден» псевдонимімен «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы» атты көлемді мақала жарияланған [15, 131-б.]. Көсемсөзде 1921 жылдың басында құрылған комиссия жұмысының есебіндей жазылып, оқу құралдарының дені жазылмаған соң бұрын шыққан А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлының кітаптары баспаға тапсырылғаны жазылған. И. Тоқтыбайдың орнына келген Х. Досмұхамедұлы білім, тарих-этнография, әдебиет, суретшілік, үгіт-насихат, библиография бөлімдерін ашып, сауық кітаптарына ден қойғанын да ұмыт қалдырмайды.

Ташкент баспасынан мына кітаптарды бастыруға лайық көріп, жаздыртып, даярлатыпты: «1) «Балқия» – 4 перделік драма М. Дулатұлынікі; 2) «Алтын сақина» – 3 перделік драма Қ. Кемеңгерұлынікі; 3) «Сылаң қыз» – 1 перделік комедия Ж. Аймауытұлынікі; 4) «Айдалы қонақтар» – 1 перделік комедия Қ. Басымұлынікі; 5) «Жебір болыс» – 3 перделік драма Ж.Аймауытұлынікі; 6) «Қызыл қашар» – 1 перделік М. Дулатұлынікі – «Қазақ» газетінен» [15, 131-б.].

Осы дерек арқылы алты сауық кітабы 1921 жылы, тіпті оған дейін жазылғанын және Ташкент қолжазбасы бар екенін нақтылай түсеміз. Мәселен, «Алтын сақина» драмасы 1923 жылы Ташкентте басылғаны туралы дерек ғана бар. Алайда Орынбор нұсқасынан басқасы табылмаған. Ал «Сылаң қыз» 1922 жылы Орынборда, «Жебір болыс» 1925 жылы Мәскеуде шыққан. М. Дулатұлының «Қызыл қашары» «Қазақ» газетінің 1915 жылғы №160 санына жарияланған. Осының ішінде негізгі зерттеу нысанымызға жататын «Балқия» драмасы бірінші аталып тұр. «Ақ жол» газетінің 1921 жылғы 12 қаңтарда шыққан №13 санына С. Қожанұлының «Қазақша сауық кеші» дейтін мақаласы жарияланған [16, 243-б.]. Автор сауық кеш жайында: «осы ғинуардың тоғызында Ташкентте мемлекет театры – «Колизейде» қазақ-қырғыз сауық кеші болып өтті. Бұл сауықты Ташкенттегі қазақ-қырғыз институты атынан сол институттың оқушы һәм оқытушылары жасады. Белгілі қазақ жазушысы Міржақып Дулатұлы жазған «Балқия» деген драма ойналды» [16, 243-б.], – деп жазды. «Бұрын ойналмаған һәм дүниеге енді ғана шығып отырған драма» (С. Қожанұлы) 1920 жылы жазылды деп айта аламыз. Тағы бір айта кетерлігі, «Балқия» драмасынан кейін Ташкентте театр ойыншылар ұйымы ашылатын болып шешілген. «Ақ жол» газетінің 1922 жылғы 9 шілде күнгі санында Орынбор баспасынан «Балқия» драмасы кітап болып шыққаны жазылған [17, 44-б.]. Демек Түркістан баспасөзінде жарық көрген хабарлар мен мақалалар арқылы «Балқия» драмасы Міржақып Дулатұлының Ташкент кезеңінде, нақтырақ айтсақ, 1920 жылдың соңына таман жазылды деуге негіз бар.

Ал драманың шығу тарихы туралы ғалым Марат Әбсемет мынадай дерек келтіреді: «Міржақып Қызылжарда Жанима есімді қызды ұнатып, сүйеді. «Оян, қазақ!» кітабы Уфада жарық көрген соң, әрі үкіметке қарсы қызмет еткендіктен патшаның күзетшілерінің қудалауынан ол Жәнимамен бірге Қызылжардан біржола кетеді. Сүйіскен жастар жасырынады. Бірақ олардың бұл бақыты ұзаққа созылмайды. Ақынның соңына түскен жергілікті жандармерия оны тұтқындап, түрмеге жабады. Осының негізінде кейін ол «Балқия» пьесасын жазады» [2, 21-б.]. Міржақыптанушы-ғалымның пікірінше, Қасымның прототипі – Міржақып, Балқия – Жәнима. Алайда «пікірлі, халықшыл, жәдит мұғалімнің» бейнесі – Міржақып Дулатұлы, ал оқиғаның орын алған уақыты 1910-1911 жылдары болса, драмада айтылатын «Қазақ» газеті, пьеса жайы, Тұрысбек Маман балаларының мұғалім іздеуі тура келмейді. Біздің пікірімізше, драма 1913–1914 жылдардағы оқиғаны бейнелейді. Бас кейіпкер Жәнима болуы біршама ойлантады. Жәнима – Міржақыптың балдызы. Оған арнап жазған өлеңдері де бар. Ақынның жары Ғайнижамал Баймұратқызының немере сіңлісі Ғазиза естелігінде: «Гүлнар, саған түсінік берейін: «Балдызға» – Жәнима сұлуға арнаған папаның өлеңі 1914 жылы жазылған емес, оны тойларыңда көргенде Жәнима әлі жас болатын. Бұл өлең 1921 жылы Дулатовтың Қаржас ауылына келгенінде жазылған, Жәниманың бойжетіп сылаң қаққан кезі еді» [1, 202-б.], – деп жазған болатын. Демек бас кейіпкер Балқияның прототипі Жәнима деп дөп басып айта алмаймыз.

«Балқия» драмасы – «Бақытсыз Жамал» романының заңды жалғасы. Міржақыптың романы отарлық кезеңдегі әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық құндылықтардың жойылу қаупін бейнелейтін терең психологиялық шығарма [18]. Роман мен драманың мекеншағы бір болса да, әртүрлі кезеңде жазылған. Роман 1909-10 жылдары патша үкіметі тұсында, драма 1920 жылдары Совет үкіметі орнай бастаған кезде жазылды. Екі шығарманың оқиғалары, мәселелері бір болғанымен, жазылу кезеңінің әсерінен Балқия Жамалға қарағанда батыл, еркін кейіпкер ретінде көрінеді. Кейінгі шығармада жаңа мен ескі оқу, мұғалім мен надан молда арасындағы қақтығыс, бай мен кедей арасындағы алшақтық, қыз баласының өз еркі жоқтығы, болыс сайлау мәселесі, жемқор тілмаш тірлігі, шешек ауруы, газет пен пьеса ісі романға қарағанда жан-жақты көрініс тапқан. Драманың жазылу кезеңі бай, кедей арасында теңдік орнап, кедей бейнесі басқа қырынан көрініп жатқан тұс болатын. Сол себепті драмада: «Кедейлікке көндім. Бірақ малға қызығып баламды жылатсам, мұсылман болмайын, жақсы-жаман болса да, өз теңіне берем» [12, 250-б.], – деп патша заманындағы кедей Нұрмақ арқылы жаңа заман кедейіне ой салады. Ал Балқия арқылы барша қазақ қызының мұң-зары «Елім-ай» әніне салынған Ғалияның өлеңімен беріледі. Қасым мұғалімнің

аузына молдалардың жинайтын зекеті мектеп пайдасына жұмсалуды керек деген сөз салады. Түйіндей айтқанда, драмада Совет үкіметіне дейін орын алған ескі әдет пен жаман қылықтарды өткір сынап, енді жаңа үкіметте мұның бірде бірі қайталанбауы керектігін ұқтырғысы келеді.

Ақынның үш өлеңінің екеуі Ташкент кезеңінде жазылған. Соның бірі – «Ақ жол» газетінің 1920 жылғы №1 санына «Азамат» бүркеншік есімімен жарияланған «Қайтер едім?» өлеңі [16, 33-б.]. Алты шумақтан тұратын өлең батырлар жырынша екпіндете жазылған. Ұлт тарихының қилы кезеңінде жұртты ағартуға зор үлес қосқан, қазіргі Қазақстанның оңтүстік аймағында ұлттық рухты асқақтатқан, Орта Азия республикалары арасында шекаралық межелеу барысында қазақ мүддесін қорғаған, мұраны түгендеген, тіл, әдебиет, мәдениет, саясат, экономика, әлеумет сынды түрлі саланың жаңалығын халыққа жылдам жеткізген қазақ баспасөзі тарихында қадірлі орны бар «Ақ жол» газеті Міржақып Дулатұлының рухты өлеңімен ашылған. Патша тақтан тайған 1917 жылы жазған өлеңінің тақырыбын ақын «Қайда едің?» деп екінші жақтан қойса, билікке большевиктер келе бастаған кездегі туындысын бірінші жақтан «Қайтер едім?» деп атайды. «Қайда едің?» жазған кезде ақын Алаш ұлттық автономиясынан үміт жібін әлі кеспеді. Өз билігі қолында автономиялы жұрт боламыз деп сенді. Бірінші шығармасында сес көрсету, өктем сөйлеу, менікі дұрыс деген мағынадан ақыл айту, сынау басым болса, екінші өлеңде «Әлі де болсам жүректі, «Ер болсам сондай бір керім» деп бұрынғы қайратты шағын жоқтағандай әсер қалдырады. Атауын риторикалық сауал ретінде алуы тегін емес. Ақынның аталған екі туындысынан бөлек «Азамат» жинағына енген «Қайтер едің?» атты белгілі туындысы бар. 1917 жылы жазылған «Қайда едің?» және одан бұрын туған «Қайтер едің?» өлеңдері ғылыми ортаға бұрыннан мәлім. Байқасақ, бұл шығарма да екінші жақтан берілген. Яғни өлеңді шығарушы автор бар да, оның мазмұнынан ғибрат алуға тиісті оқырман, екінші тарап бар. «Қайда едің?» өлеңінде аумалы-төкпелі заманда жасырынып, бастарын бұғып қалған, патша тақтан құлағаннан кейін кейбір көсем, шешен, данышпан, қамқор, жомарт, жанашыр болып шыға келген белсенділер ащы сыналады. Олардың намысын қайрайтын, жігерін жанитын, ұлтқа риясыз қызмет істеуін тілейтін үндеу айтылады. Ал «Қайтер едің?» өлеңінде жаны ашып, тура жолға бастайтын тұста кері тартушылардан түңіліп, сол орында «сен болсаң, не істер едің, қайтер едің» деп жауап қажет етпейтін сауал қояды.

«Қайтер едім?» өлеңінде өткен күнге деген ақынның өкініші, күйініші суреттеледі. 1918–1919 жылдары Торғайда Алаш әскерін құрғаны, басқарғаны белгілі. Енді ақын отарлықтың қамытын салған таптың үнін өшіріп, күлін көкке ұшыру үшін қандай болғысы келгенін көркем суреттейді:

«Сұлы мен сүтке семірген,
Сулығын шайнап кемірген,
Шапқан сайын елірген,
Наз бедеу болса мінгенім» [16, 33-б.],

– деп жазады. «Бедеу» сөзі бүгінгі күні бір ғана мағынада көбірек қолданылғанымен, батырлар жырында басқаша сипатты береді. Бұл турасында ғалым Р. Сыздық былайша пікір білдіреді: «Наз бедеу деген тіркес – қазақ жырларында тұрақты поэтизм, мұнда наз – парсы сөзі, мағынасы – «грациозный». Демек, наз бедеу – сұлу ат.

Қарағай менен бітер тал,
Кімге келмес керімсал,
Наз бедеу атқа бітер жал («Қобыланды батыр»).

Бедеу сөзі жеке келіп те, ат сөзімен тіркесіп те қолданыла берген» [19, 59-б.].

Басына дулыға сауыт киіп, астына наз бедеу мініп, нар кескенін асынып, найзасын қолына алған, жалтақтамайтын, саспайтын ер болса, қай жауға болса, «қайдасың» деп айғай саларын айтады. Батырлар жырымен сусындап өскен ақын қазақ даласында құрылған Алаш әскері жаугершілік замандағы қазақ батырларындай бес қаруы түгел болса кез келген жауға бас имейтін еді деп армандайды.

Екінші «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне» өлеңі «Ақ жол» газетінің 1920 жылғы № 2 санына 7 шумақ болып басылған [16, 52-б.]. М. Дулатұлының шығармалар жинағына өлеңнің бір шумағы «Міржақыптың құттықтауы» деп М. Әбдіхалықовтың айтуымен берілген [12, 185-б.]. Қысқаша анықтамаға сүйенсек, өлең Орынбордағы қазақ халық ағарту институтының 1922-23 жылдары өткен жастар жиналысында айтылыпты.

1922 жылдары айтылған өлең 1920 жылдың желтоқсанында басылым бетін көрген. Тіпті желтоқсанда емес, одан бұрын жазылуы және Ташкенттегі қазақ ағарту институтының шәкірттеріне арналуы мүмкін. Қазақ ағарту институтында қазақ зиялыларының мәжілістері, Білім комиссиясының жиындары, «Талап» қауымының дәрістері жиі өткен. Семей қаласына кеткенге дейін ақын да жиі қатысып тұрған. Қыр қуарып, Сыр су алып, күйзелген қазақ даласы оқу-білім құған жастарына ерекше қуанғанын газет арқылы көркем түрде жеткізе білген. Оқушылардан үлкен үміт күтетінін:

«Көңіл қошы, көз нұры сіз,
Қазақ-қырғыз халқының.
Жарық жұлдыз, ай-күні сіз,
Сәуленді шаш, жарқыным» [16, 52-б.],

– деп білдіреді. «Ақ жол» газетіндегі деректер арқылы педагогика курсы мен училище негізінде құрылған институт 1920 жылдың қарашасынан бастап жұмыс істегенін біле аламыз [16, 282-б.].

Демек Міржақыптың құттықтау өлеңі Ташкенттегі қазақ ағарту институтының шәкірттеріне арналған. Біріншіден, өлең «Ақ жол» газетінің 1920 жылғы 10 желтоқсандағы екінші санына жарияланған. Екіншіден, ақынның Ташкентке келуі мен институттың ашылуы тұспа-тұс келеді. Үшіншіден, тұлғаның газет бетінде институт туралы жазған мақалалары мен кездесуге барғаны туралы деректер бар [16, 141-б.]. Сонымен қатар оқу орнының оқытушылары мен шәкірттері «Балқия» драмасын алғаш қойғанын да ерекше атауға болады.

М. Дулатұлы қысқа ғана Ташкент кезеңінде шығармашылығына көбірек көңіл бөліп, бірнеше өлең мен «Балқия» драмасын жазды. Ал Семей қаласына 1921 жылдың жазында барып, халық тергеушісі, кейін губерниялық Кеңес халық сотының орынбасары болып, қайраткерлік қыры басым болды [6, 215-б.].

Семей кезеңінде жазылған, жинаққа енген «Мұңды тілек» өлеңі «Ақ жол» газетінің 1922 жылғы №181 санына Ж. Аймауытұлының «Атқа мін, азамат» мақаласымен қатар жарияланған [20, 309-б.]. Өлең мен мақала мазмұны бірдей. Екеуі де аштыққа ұшыраған халыққа жәрдем жинау ісіне арналған. Жүсіпбек Аймауытұлы көсемсөзінде: «Ашыққан елді қайыршы деп жүрмесін. Сұраушыға, тіленшіге беретін малын ауырсынбасын. Қазақтың үлеспеген еншісі бар. Қазақтың бірінен бірі жейтін қонағасысы, алатын қолқасы бар» [20, 308-б.], – деген үндеуі өлеңде жалғасын тапқан.

М. Дулатұлының Семей кезеңіне қатысты көп айтыла бермейтін ісі – «Аштарға жәрдем» комитетінің жұмысына араласып, Семей уездерінен жылу жинауы. Тоғыз шумаққа 1921–22 жылы жұтқа ұшыраған халықтың ауыр тағдырын, күйзелген қазақ тұрмысын, жылу жинаған қазақ қайраткерлерінің жанкешті еңбегін көркем сыйдыра білген. Тарихи өлеңде қазақ зиялыларының:

«Азаматы алты алаштың нағып тұр?

Нағып тұрсын? Көзден жасы ағып тұр,

«Ел қыламын, елден жылу жиамын»,

Деп қамығып, елге мұңын шағып тұр» [20, 310-б.],

– деп сауапты іске жұмыла кіріскенін суреттейді. Қазақ үкіметінің басында тұрған қайраткердің көбі ел ішіндегі аштыққа мән бермеген тұста М. Дулатұлы 1921 жылдан бастап «Ақ жол» газетіне үндеулер жазып, Семейде жәрдем жұмысына араласты. Аштық туралы «Ел күйзелді», «Аштық қырғынынан қайтсек құтыламыз?», «Ашыққан елге жәрдем қайткенде мол жиналады?», «Жаз келді», «Қазақ әлі қорлықта», «Қоныс аудару керек» көсемсөздерін жазды.

1922 жылдың 9 наурызында Семейде қазақ азаматтарының мәжілісі өткен. Мәжілістің екінші мәселесі, яғни ашыққан елге, оның ішінде Торғай

еліне жәрдем беру шарасы бойынша баяндама жасап, жоба ұсынды. Қатысушылар жобаны бір ауыздан қабылдап, қаулы шығарды. Жеке жәрдем комитетін ашуға рұқсат берілмесе де, жоба негізінде губерниялық аштар комиссиясымен бірігіп, Қостанай губерниясына жақын уездерден жәрдем жинау жұмысы басталған. Өйткені, Қостанайға көмектесуі тиіс болған Ақмола губерниясы аштыққа ұшырап, бұл іс Семейге жүктелген. Елден жылу жинаушылар арасында М. Дулатұлының да аты аталады. Қарқаралы уезінен жиналған 7 мың малды апаруға басшы табылмай, Жүсіпбек Аймауытұлы екеуі келіседі. Алайда М. Дулатұлы басқа уездің малын жөнелту қызметіне қалады. Жылудың не себепті Торғайға апарылғаны туралы Ж. Аймауытұлының мақалаларында айтылады. Торғай жәрдемінен кейін шу шығып, 1926 жылдың наурызында өткен «Торғай ісі» сотына ұласқан болатын. «Мұңды тілек» өлеңі, міне, осындай арты үлкен дауға айналған жылу малы жиналып жатқан кезде шығарылған. Жәрдем жинау оңай болмағанын:

«Сенген елі – аман алаш нағып тұр?

«Міне, малым, айдап ал!» деп бағып тұр.

Бұл қиялым, бұл үмітім бос кетпей,

Жасаған-ай, елдің пейілін ағыттыр! [20, 310-б.],

– деген ақынның мұңды тілегі мен тәтті қиялынан айқын білінеді. Өлеңде Алаш оқығандарының бірлесе іс қылып аштыққа ұшыраған қазақ халқына жылу жиғанын анық көреміз.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «BR28713085 – ХХ–ХХІ ғасырлардың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбектері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында орындалды.

Қорытынды

Түркістан баспасөзі, оның ішінде «Ақ жол» газеті және басқа да авторлардың мақалаларын зерттеп, талдаудың нәтижесінде М. Дулатұлы өмірінің Ташкент, Семей кезеңдерінде атқарған қызметтері нақтылана түсті. «Балқия» драмасы мен «Қайтер едім?», «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне», «Мұңды тілек» өлеңдерінің жазылу, шығу тарихы, құрылымы, мазмұны ғұмырнамасы негізінде талданды.

Зерттеу барысында М. Дулатұлының өмірі мен шығармашылығын толықтыруда, зерттеуде ХХ ғ. 20 жылдарындағы Түркістан баспасөзіне қарасты «Ақ жол» газетінің деректік қоры жоғары екені туралы қорытынды жасалды. «Ақ жол» газетінен бөлек архив құжаттары мен естеліктер де қарастырылды. М. Дулатұлы өлеңдері мен драмасының жазылу, шығу тарихы, тақырыптық арқауы, жанрлық сипаты, мазмұны, құрылымы т.б. туралы пайымдаулар айтылды. Білім комиссиясы, «Аштарға жәрдем»

комитеттерінде істеген қызметтері шығармашылық лабораториясын талдау арқылы айқындалды.

Мақаланың нәтижелері тұлғаның өмірі мен шығармашылығын зерттеушілерге тың мағлұматтар қосып, акынның мол мұрасын тереңірек қарастыруды, жіті зерттеуді одан әрі дамытуға пайдасын тигізеді деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Дулатова, Г. М. Шындық шырағы [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2013. – 408-б.

2 Әбсемет, М. Міржақып [Мәтін]. – Алматы : Кенже-Пресс, 1995. – 154-б.

3 Иманбаева, С. Міржақып Дулатов – Алаштың жарық жұлдызы [Мәтін]. – Алматы : Қазмемагру, 2001. – 233-б.

4 Түрсүн, Х., Хазретәліқызы, Р., Арслонзода, Р. А. Алаш ұлт-азаттық қозғалысын толық ақтау бойынша материалдар. Т. VII. [Мәтін]. – Алматы : Нур, 2024. – 432-б.

5 Қожанұлы, С. Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Арыс, 2009. – 352-б.

6 Дулатұлы, М. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2013. – 440-б.

7 РФ Омбы облысының Тарихи архиві [Мәтін], 318-қор, 1-тізбе, 61-іс, 6-бума, 5-п.

8 РФ Омбы облысының Тарихи архиві [Мәтін], 318-қор, 1-тізбе, 61-іс, 6-бума, 52-п.

9 Дулатов, М. Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1991. – 384-б.

10 Дулатұлы, М. Шығармалары. 1-т. [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1996. – 280-б.

11 Дулатұлы, М. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2002. – 366-б.

12 Дулатұлы, М. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2013. – 368-б.

13 Kınacı, C. Ceditçi Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885–1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Kazaklarda Kadın Sorunu [Text] // Bilig. – 2017. – Vol. 82. – P. 41–63. [Электронды ресурс]. – <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/48713/619803>

14 Есенқарақызы, Х. Ақ жол. Т.2 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

15 Есенқарақызы, Х. Ақ жол. Т.5 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

16 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.1 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

17 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.8 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

18 **Исмакова, А.** Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 2(151). – 218-б.

19 **Сыздықова, Р.** Сөздер сөйлейді [Мәтін]. – Алматы : Ел-шежіре, 2014. – 412-б.

20 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.7 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

REFERENCES

1 **Dulatova, G. M.** Shyndyq shyragy [The Lamp of Truth] [Text]. – Almaty : Mektep, 2013. – 408 p.

2 **Absemet, M.** Mirzhaqyp [Mirzhakyp] [Text]. – Almaty : Kenzhe-Press, 1995. – 154 p.

3 **Imanbayeva, S.** Mirzhaqyp Dulatov – Alashtyn zharyq zhuldyzy [Mirzhaqyp Dulatov as a prominent figure of the Alash Movement] [Text]. – Almaty : Qazmemagru, 2001. – 233 p.

4 **Tursun, Kh., Khazretalikyzy, R., Arslonzada, R. A.** Alash ult-azattyq qozgalysyn tolyq aqtau boiynsha materialdar. T. VII [Materials on the Complete Rehabilitation of the Alash National-Liberation, Vol. VII] [Text]. – Almaty : Nur, 2024. – 432 p.

5 **Qozhanuly, S.** Shygarmalary [Works] [Text]. – Almaty : Arys, 2009. – 352 p.

6 **Dulatuly, M.** Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. 6-tom [Collected Works in Six Volumes. Vol. 6] [Text]. – Almaty : Mektep, 2013. – 440 p.

7 RF Omby oblysynyn Tarihi arxivi, 318-qor, 1-tizbe, 61-is, 6-buma, 5-p. [Historical Archive of Omsk Region of the Russian Federation, Fund 318, Inventory 1, File 61, Bundle 6, p. 5] [Text].

8 RF Omby oblysynyn Tarihi arxivi, 318-qor, 1-tizbe, 61-is, 6-buma, 52-p. [Historical Archive of Omsk Region of the Russian Federation, Fund 318, Inventory 1, File 61, Bundle 6, p. 52] [Text].

9 **Dulatov, M.** Shygarmalary [Works] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1991. – 384 p.

10 **Dulatuly, M.** Shygarmalary. 1-t. [Works. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Gylym, 1996. – 280 p.

11 **Dulatuly, M.** Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. 1-tom [Collected Works in Five Volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Mektep, 2002. – 366 p.

12 **Dulatuly, M.** Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. 1-tom [Collected Works in Six Volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Mektep, 2013. – 368 p.

13 **Kınacı, C.** Ceditçi Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885–1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Kazaklarda Kadın Sorunu [Text] // Bilig. – 2017. – Vol. 82. – P. 41–63. [Electronic resource]. – <https://dergipark.org.tr/pub/bilig/issue/48713/619803>

14 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.2 [White path. Vol. 2] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

15 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T. 5 [White path. Vol. 5] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

16 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.1 [White path. Vol. 1] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

17 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.8 [White path. Vol. 8] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

18 **Ismakova, A.** Mirzhakyp Dulatulynyn shygarmashylygy: dekolonyalyq diskurs [Mirzhakyp Dulatuly's Creativity: Decolonial Discourse] [Text] // |L. N. Gumilev atyndagy EYU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. – 2025. – № 2(151). – P. 218.

19 **Syzdyqova, R.** Sozder soileqdi [Words Speak] [Text]. – Almaty : El-shezhire, 2014. – 412 p.

20 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.7 [White path. Vol. 7] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

01.10.25 ж. баспаға түсті.

17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Д. М. Ихсан¹, К. Р. Кеменгер²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 01.10.25.

Поступило с исправлениями 17.10.25.

Принято в печать 10.08.26.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО М. ДУЛАТУЛЫ (НА ОСНОВЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ПЕРИОДИКИ 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА)

*В официальном издании Туркестанской Республики – газете
«Ак жол» (1920–1926) встречается множество ценных сведений,*

связанных с жизнью и творчеством выдающегося сына казахского народа, видного деятеля Алаша Миржакыпа Дулатулы. В газете «Ак жол» было опубликовано значительное количество статей, сообщений, а также шесть стихотворений автора. Из указанных стихотворений три вошли в поэтический сборник автора и были введены в научный оборот, тогда как остальные три специально не рассматривались. Цель статьи – исследовать ташкентский и семипалатинский периоды жизни Миржакыпа Дулатулы на основе официального органа туркестанской прессы газеты «Ак жол», а также выявить историю создания, определить период написания, провести анализ и сопоставление драмы «Балкия» и трёх стихотворений, не вошедших в поэтический сборник, с целью раскрытия образа автора. С данной целью были рассмотрены статьи, стихотворения, фактические материалы, опубликованные в газете, а также научные исследования, посвящённые личности, и периодические издания того времени. С целью уточнения деятельности до ташкентского периода были дополнительно изучены документы Исторического архива Омской области Российской Федерации. В статье применены культурно-исторический, биографический и структурно-описательный методы анализа. В результате исследования были уточнены сведения о написании и истории создания драмы «Балкия» и трёх стихотворений, написанных в 1920-е годы. Установлено, что драма «Балкия», подготовленная к печати в Ташкентской Комиссии по народному образованию, и три стихотворения представляют собой произведения, обладающие высокой исторической значимостью и художественным потенциалом. Ташкентский и семипалатинский периоды жизни автора, имеющие особое значение в его биографии, были подробно уточнены и дополнены на основе материалов Туркестанской прессы и документов архива. Итоги исследования способствуют дальнейшему изучению и дополнению сведений о жизни и творчестве Миржакыпа Дулатулы.

Ключевые слова: Миржакып Дулатулы, Туркестан, драма, поэтика, пресса, стихотворения.

*D. M. Ikhsan¹, K. R. Kemenger²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 01.10.25.

Received in revised form 17.10.25.

Accepted for publication 10.08.26.

LIFE AND WORKS OF M. DULATULY
(BASED ON THE 1920S TURKESTAN PERIODICAL)

The official publication of the Turkestan Republic, the “Ak zhol” newspaper (1920–1926), contains a wealth of valuable materials related to the life and literary work of M. Dulatuly, an outstanding son of the Kazakh nation, a prominent Alash figure. Numerous articles, reports, and six poems by Dulatuly were published in “Ak zhol”. Of these, three poems were included in the poet’s collected works and introduced into academic circulation, while the remaining three have not yet been given dedicated scholarly attention. The aim of this article is to examine the Tashkent and Semey periods of M. Dulatuly’s life based on the official organ of the Turkestan press – the newspaper “Ak zhol”, as well as to identify the history of creation, determine the period of composition and conduct an analysis, comparison of the drama “Balkiya” and three poems not included in his poetic collection, with the purpose of revealing the author’s literary persona. To further clarify the activities preceding the Tashkent period, archival documents from the Historical Archive of the Omsk Region (RF) were examined. The article applies cultural-historical, biographical and structural-descriptive analytical methods. As a result of the study, information concerning the writing and history of the creation of the Balkiya and three poems written in the 1920s was clarified. It was established that the drama Balkiya, prepared for publication by the Tashkent Commission on Public Education, and the three poems are works of significant historical value and high artistic potential. The Tashkent, Semey periods of the author’s life, which hold particular importance in his biography, were thoroughly clarified, supplemented based on materials from the Turkestan press, documents archive. The findings contribute to the further study and enrichment of the biographical, creative legacy of M. Dulatuly.

Keywords: Mirzhakyp Dulatuly, Turkestan, drama, poetics, press, poetry.

Теруге 10.08.2026 ж. жіберілді. Басуға 21.09.2026 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

5,64 МБ RAM

Шартты баспа табағы 44,4.

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4593

Сдано в набор 10.08.2026 г. Подписано в печать 21.09.2026 г.

Электронное издание

5,64 МБ RAM

Усл. печ. л. 44,4.

Компьютерная верстка: З. С. Исакова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4593

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz